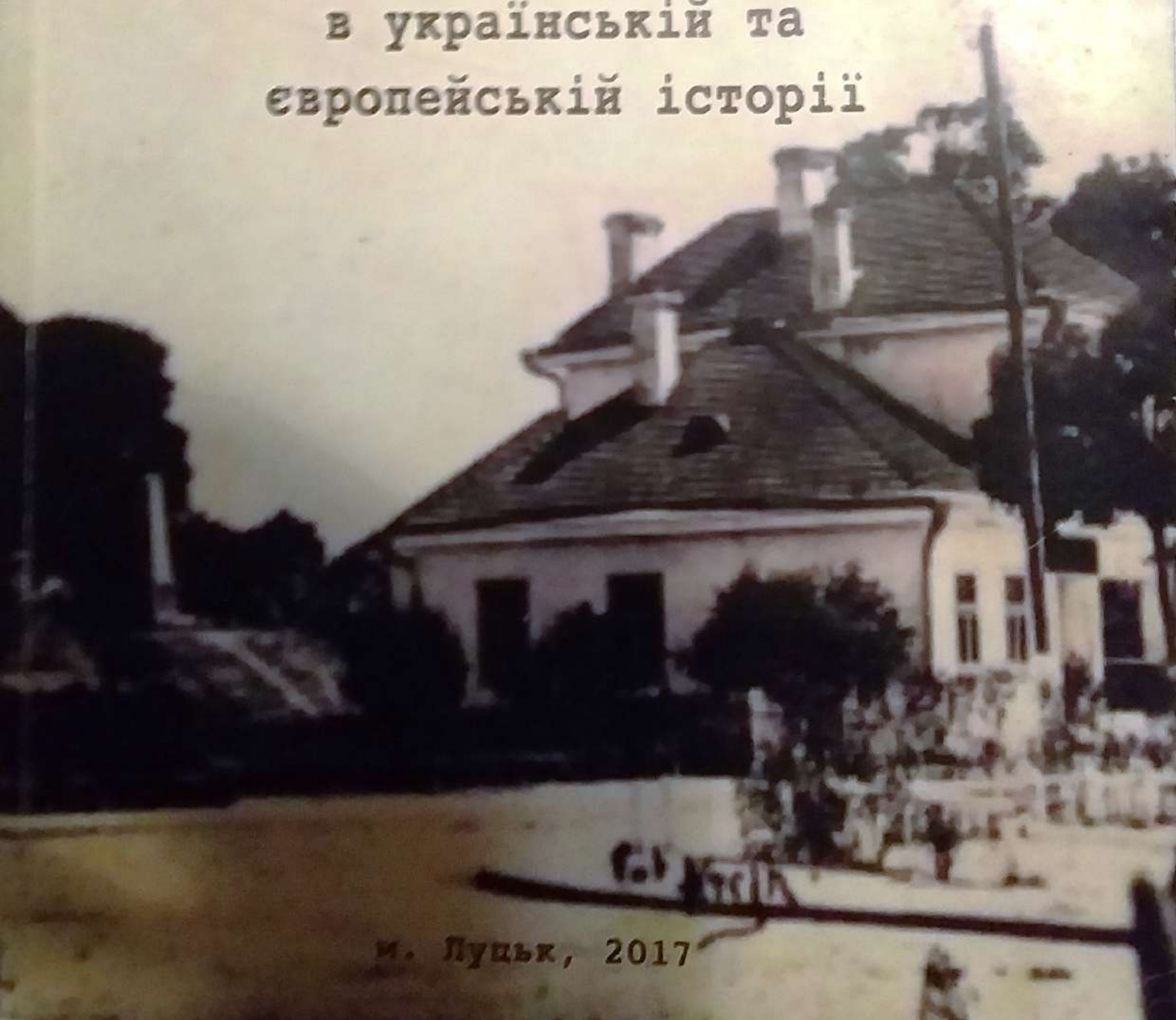

Любомль та Любомльщина

в українській та
європейській історії

м. Луцьк, 2017

Любомльська районна рада
Любомльська районна державна адміністрація
Любомльська міська рада
Східноукраїнський національний університет імені Леся Українки
Центр Дослідів Волині при СНУ ім. Леся Українки
Волинський інститут дослідницької педагогічної освіти
Волинський краєзнавчий музей
Любомльський краєзнавчий музей
Волинська обласна організація Національного єдиного краєзнавства України

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії

Науковий збірник

Випуск 63

Матеріали

Міжнародної історико-краєзнавчої конференції,
присвяченої 730-ій річниці з часу першої
відомої писемної згадки про м. Любомль та 810-ій річниці
з часу писемної згадки про літописне м. Угровськ,
24 - 25 жовтня 2017 року, м. Любомль

м. Луцьк, 2017

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Випуск 63. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24 - 25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силюк. - Луцьк, 2017. - 680 с., іл.

У науковому збірнику розміщено статті та повідомлення учасників Міжнародної історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії», присвяченій 730-ій річниці з часу першої відомої писемної згадки про м. Любомль та 810-ій річниці з часу писемної згадки про літописне м. Угровськ, яка відбулася 24 - 25 жовтня 2017 року в м. Любомль.

Розраховане на науковців, краєзнавців, освітніх і музейних працівників, студентську та учнівську молоддь.

Оргкомітет конференції:

- Сушик Микола, голова Любомльської районної ради;
- Герасимчук Олександр, перший заступник голови Любомльської райдержадміністрації;
- Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України;
- Остапюк Олександр, директор Любомльського краєзнавчого музею;
- Силюк Анатолій, директор Волинського краєзнавчого музею;
- Фініковський Юрій, старший науковий співробітник Любомльського краєзнавчого музею, аспірант Національного університету "Острозька Академія"

Редакційна група: *Геннадій Бондаренко, Олександр Остапюк, Анатолій Силюк, Юрій Фініковський.*

Відповідальні за випуск: *Олександр Остапюк, Анатолій Силюк.*

Технічний редактор: *Олександр Трофімук.*

Матеріали надруковані в авторській редакції.
У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.

Конопля (1945 р.), портрет якого теж є в галереї. Впродовж 80-90-их років ХХ ст. він здійснив суттєві обстеження пам'яток Луцького і Рожищенського районів і локалізував 12 стоянок пізнього палеоліту, 11 поселень неоліту, 135 – доби міді-бронзи, 10 залізного віку, 40 – вельбарської культури, 260 поселень і 8 городищ княжої доби, 2 курганні могильники ХІ-ХІІ ст., 65 селищ ХІV-ХІVІІ ст. Результати досліджень подав у монографії „Старожитності Волині” в 1997 році [3, 49].

Завершує галерею дослідників археології Волині портрет археолога, викладача СНУ ім. Лесі Українки Олексія Євгеновича Златогорського (1977 р.), який з 2008 року проводив рятівні розвідки і розкопки в м. Володимирі-Волинському, Луцьку, Любомлі, Шацьку, в с. Боратин, Рованці, Шепель, Жидичин та інші. Книга „Пам'ятки археології Луцького району” (2010 р.) [8, 278].

Такі ось далеко не повні дані про дослідників археологічних пам'яток Волині. Зрозуміло, що тут названо далеко не всіх археологів, які досліджували Волинь, хоча і вони мали бути згадані. Ми ж обмежилися лише тими, портрети яких представлені в галереї Музею археології СНУ імені Лесі Українки, і котрі зробили найбільший внесок у археологічне волинезнавство, а артефакти з їхніх досліджень наявні в експозиції та фондах нашого музею.

1. Берест Р. Творчий шлях в археології професора Миколи Пелецишина (Р. Берест, Н. Пелецишин // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2005. – Випуск 8. – С. 179-201.
2. Відомі археологи – дослідники пам'яток України: біографічний словник-довідник [Укладачі В.Г. Охріменко, С.М. Локайчук] // Луцьк: «Вежа-Друк», 2014. – 212 с.
3. Головка О.Б. Історики-медієвісти сучасної України / О.Б. Головка // Кам'янець-Подільський. Вид. Кам.-Под. нац. університет., 2016. – 68 с.
4. Кучинко З. Григорій Охріменко – дослідник первісної археології Волині / З.М. Кучинко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії. Науковий збірник. – Вип. 37. – Луцьк, 2010. – С. 293-294.
5. Кучинко М.М. Відомі археологи-дослідники слов'яно-руського періоду історії Волині / М.М. Кучинко // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю – Луцьк, 1991. – С. 19-21
6. Кучинко М. М. Олександр Цинкаловський – видатний дослідник археології Волині / М.М. Кучинко // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2006. – С. 36
7. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмицини і Підляшшя в Х-ХІV ст. / М. Кучинко // Луцьк: Вол. обл. друкарня, 2009. – 528с.
8. Кучинко М. М. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області // М. М. Кучинко, О. Є. Златогорський // Луцьк: «Волинські старожитності», 2010. – 276 с.
9. Мацкевий Л. Багатогранність таланту Ігоря Свєшнікова / Л. Мацкевий // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Постаті української археології. – Випуск 7. – Львів 1998. – С. 50-53.
10. Панишко С. Д. Дослідження П. О. Раппопортом давньоруських городищ Волинської області / С. Д. Панишко // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю. – Луцьк, 1991 с. 25
11. Петегурич В. Життєвий шлях і наукова діяльність Вітольда Ауліха / В. Петегурич, В. Оприск // Матеріали і дослідження Прикарпаття і Волині. Постаті української археології. – Випуск 7. – Львів, 1998. – С. 40-47

Тарас МИКИТИН, Борис БЕРТАШ (Рівне)

РОЗВИТОК ТУРИЗМУ ПО ШТЕТЛАХ ВОЛИНИ

У середині 80-тих років минулого століття Н.Лейпером був введений термін “туристська дестинація” як географічна територія, яка приваблює і задовольняє потреби значної групи туристів [6]. На сьогодні Всесвітня туристична організація визначає туристичну дестинацію, як центральний елемент у процесі формування і доставки туристичних продуктів [7]. Тому виникає питання створення особливих дестинацій на туристичному ринку, які б вигідно відрізнялись від інших і приваблювали значну кількість відвідувачів до себе.

Як зазначає Л.Г.Кир'янова, маркетинг туристичної дестинації – це частина загальної концепції розвитку території, що працює на її комплексний стійкий соціально-економічний розвиток [3]. Маркетинг дестинацій - складова частина територіального маркетингу чи маркетингу місць, запропонованого Ф.Котлером як діяльність, спрямовану на створення, підтримку та зміну позиції цільової аудиторії по відношенню до конкретного місця [5]. Якщо територіальний маркетинг спрямований на просування потенціалу території, створення позитивного її іміджу для інвесторів, то маркетинг дестинацій зорієнтований на просування туристичного потенціалу території, розвитку інфраструктури.

Розвиток маркетингу destinations викликав створення моделі "чотири А", автори якої, - вчені Датської академії туризму О.Вергиссен, К.Кутнер і Д.Флетчер розглядають destination як взаємодію чотирьох елементів:

- пам'ятки (attractions) - природні, культурно-історичні, архітектурні та інші туристичні ресурси, що приваблюють туристів, спонукають до здійснення подорожі;
- доступність (access) - місцевий транспорт і транспортні комунікації;
- зручності (amenities) - інфраструктура туризму (засоби розміщення, заклади ресторанного господарства, розваги, торгові точки);
- посередники та допоміжні служби (auxiliary services).

Згодом шляхом конкретизації та доповнення модель "чотири А" трансформувалася у модель "шість А". До запропонованих додали:

- діяльність (activities) - організація діяльності туристів;
- сформований тур (available packages) - наявність підготовленого туристичного продукту [4].

Так маркетинг destinations дозволяє формувати імідж і бренд країни. Недавнє дослідження, проведене Всесвітньою організацією з туризму Організацією Об'єднаних Націй зазначає, що найбільш відвідуваною країною 2012 року стала Франція (83,018 млн. туристів), на другому місці – США (66,969 млн. туристів), на третьому – Китай (57,725 млн. туристів). Україна прийняла у 2012 році 23,013 млн. туристів [3].

Цікавим є приклад Польщі, де питанням розвитку туристичних destinations приділяється місцевими органами влади значна увага. При цьому залучаються значні інвестиції від міжнародних фінансових організацій та фондів. Польщу відвідало у 2012 році 14,84 млн. туристів.

Так, у місті Люблін розроблено цілий комплекс маркетингових заходів. Створено бренд бук міста, який вилучає у себе не тільки логотип і назву, а цілий комплекс чинників, що сприяють його позиціонуванню як туристичного центру. Тепер місто позиціонує себе як "місто інспірацій". Створено осередок туристичної і культурної інформації, який інформує про всі заходи, що відбуваються у місті, планує і організовує фестивалі, конкурси, спортивні заходи. У самому місті розроблено ряд туристичних маршрутів, які задовольняють потреби різних категорій екскурсантів. Робота, яка проводиться у місті з 2002 року, дає свої результати. За даними мерії щороку приріст туристів складає до 10%. Будуються нові готелі, відкриваються хостели, оскільки у період масових заходів є проблема із розміщенням туристів.

Україна з року в рік також приваблює все більше і більше туристів. За попередніми даними в 2013 році нашу країну відвідали понад 24,5 мільйонів гостей. Це майже на 1,5 мільйона більше, ніж у 2012 році. В 2012 році також була позитивна динаміка: +1,1 млн. туристів по відношенню до 2011 року [1].

Таким чином однією з основних складових туристичної destination є атракції. Для Волині такими можуть бути культурно-історичні, архітектурні пам'ятки, що збереглися із довоєнного періоду, який характеризувався поглибленим трьох культур: української, польської і єврейської. Збереження цих пам'яток, активне просування їх на туристичному ринку надасть можливість залучати до себе значну кількість туристів з інших країн. Східна провінція Європи, в т. ч. і Волинь. Її надалі невідкрита європейцями і має у собі те, що може заохотити їх приїхати сюди. На сьогодні існує попит на такі атракції, тому важливо створити і просувати туристичні продукти.

Так, протягом 2013-2015 рр. на теренах Польщі, Білорусі та України центром "Брама Гродська - Театр NN" (Люблін, Польща), Гродненським державним університетом імені Янки Купали (Гродно, Білорусь), Новоградським історико-етнографічним музеєм (Новоградок, Білорусь), Центром соціальних та ділових ініціатив (Яремче, Україна) та Рівненським центром маркетингових досліджень (Рівне, Україна) впроваджувався проєкт програми трансграничного співробітництва "Польща - Білорусь - Україна - 2007-2013" "Shared routes. Об'єкти єврейської культурної спадщини в трансграничному туризмі", в рамках якого розроблені нові для цих країн туристичні продукти - подорожі штетлами, місцями компактного проживання євреїв. Це перша ластівка в цьому напрямку. Для цього проведено ґрунтовні дослідження таких Волинських містечок як Володимир Волинський, Ковель, Острог, Березне, Дубно, Кременець-Корсак і Любомль, культурна історія яких вилучає історію їх єврейських громад. Хоча єврейські громади були присутні практично у всіх містечках теперішньої Західної України, Білорусі та Східної Польщі. В межах зазначеного вище Проєкту були відібрані Володимир Волинський, Ковель, Острог, Березне, Дубно, Кременець, Корсак і Любомль як найбільш репрезентативні.

У процесі досліджень виявлено, що історія та культура єврейських громад штетлів Волині як туристична destination вилучає збережені об'єкти культурної спадщини (синагоги, доми молитви, цвинтарі, мости, кінцегати, друкарні, фабрики, а іноді навіть значайні житлові будинки), що дозволяє здійснити як реальну подорож штетлами Волині, так і задіяти уяву.

Вона веде як кладовищами та світом, знищенням Голокостом, так і культурним багатством та різноманіттям світу колишніх штетлів. Тому цим містам, щоб наново відкрити свою єврейську спадщину, як там, де євреї й надалі проживають, так і там, де сьогодні їх уже не залишилось, необхідно докладати значних зусиль.

Адже в кінці XVI на початку XVII ст. саме євреї з Кременця та Острога представляли усіх волинських євреїв на Сеймі чотирьох земель у Любліні. У 2-й пол. XVI ст. в місті було понад 50 єврейських будинків, існувала Жидівська вулиця, діяла синагога, кагальний дім та шпиталь (тобто притулок). Із тогочасним Кременцем був пов'язаний видатний рабин Мордехай Яффе, котрий представляв місто на Сеймі чотирьох земель. Рабин Яффе пізніше обіймав рабинські посади у Любліні, Празі та Познані.

У XVIII ст. Кременець був одним із найважливіших осередків Гаскалі на Волині.

В Кременці народилися Іцхак Бер Левінзон (1788–1860) – рабин, письменник, сатирик, котрого називали “духовним лідером маскілів”. Його вважали одним із батьків єврейського Просвітництва у Росії. У скромній хатинці на околиці Кременця він і написав свої найвидатніші твори. Тут же його відвідували сучасники-інтелектуали (навіть міністр Російської імперії граф Дмитро Толстой).

Його твори після смерті багато разів перевидавались та перекладались різними мовами.

Скрипаль Ісак Штерн (1920–2001) – саме його скрипку чують глядачі у голлівудському фільмі 1971 р. “Скрипаль на даху”, котрий здобув три “Оскари” та два “Золоті глобуси”.

Марк Кац, доктор наук, один із представників львівської математичної школи, визнаний експерт у галузі спектральної теорії, який отримав низку престижних у світі математики нагород.

За переписом населення 1921 р. єврейська громада нараховувала 6397 осіб і становила майже 40% мешканців Кременця. Євреї Кременця мали своє Товариство опіки над старцями, єврейський спортивний клуб “Гасмоней”, єврейський робітничий спортивний клуб “Ранкова зоря”. Сіоністська організація та єврейські профспілки мали свої бібліотеки. Мовою їдиш виходила преса.

Серед близько 7 тис. збережених мацев єврейського цвинтаря на схилі гори Черча є близько 50-и найстаріших надгробних каменів, датованих XVI століттям. Кілька сотень мацев XVI століття з найстарішою, датованою 1583 роком, збереглося і у Вишнівці, що за 25 км від Кременця. Також збереглися єврейські цвинтарі XVIII ст. в Шумську та Збаражі і XVI ст. в Ямполі.

Збереглося в Кременці приміщення синагоги, в якому тепер автостанція.

Містом із найбільшою на Волині єврейською громадою було Дубно.

Тут працював один із найвідоміших єврейських проповідників XVIII ст. Яков бен Вольф Кранц (Магід із Дубна, (1740–1804)), який був проповідником у Межиріччі, Жовкві, Володі, Каліші і Замості, народилися тлумач П'ятикнижжя Соломон бен Йосель та письменник і публіцист Хаїм Цві Лернер, який здобув репутацію, видавши у 1859 р. підручник граматики іврити “Море га-лашон”, що ще за життя автора був перевиданий 6 разів і декілька разів після його смерті.

У 1794 р. тут було відкрито єврейську друкарню, яка діяла протягом 40 років. У 1857 р. в Дубні нараховувалось 15 синагог і молитовних будинків, 22 хедери.

У 1782–1795 рр. на місці старої дерев'яної було збудовано велику кам'яну синагогу, яка збереглася до нашого часу.

Нині в Дубно збереглась архітектура старого єврейського кварталу. За автовокзалом розташований сплюснений єврейський цвинтар XVI ст., на якому збереглися лише уламки мацев. Тут же встановлено пам'ятник і таблицю, які нагадують про історію цього місця. В музеї Дубенського замку є експозиція, присвячена історії єврейської громади міста.

Недалеко у Млинові, Мізочі, Здолбунові та Клевані збереглися єврейські цвинтарі XVIII ст., в Рівному – єврейський цвинтар XVI ст. та 2 синагоги XIX ст.

Збереглися будинки Ельберга (XIX ст.) та Грінберга (XVIII ст.).

Як осередок важливої та значної єврейської громади приваблював видатних рабинів Острог. Від початку XVI ст. у місті діяла єшива. Першим рабином Острога був Калман бен Яків Габеркастен, а його наступником – Соломон бен Сземель Лурія (1510–1573), відомий як Магаршал. У єшиві викладав і автор книги “Шла” (скорочення від “Шене люхот га-беріт”, івр. Два скрижалі Заповіту), кабаліст Ісайя Горювіц (1565–1630). Ще одним видатним діячем був Самуель Едельс, відомий як Магарша (скорочення від Море(й)ну га-рав рабі Самуель Едельс – івр. Наш наставник та учитель рабин Соломон Едельс). На його честь головна синагога Острога називалась синагогою Магарша.

В Острозі Едельс заснував єшиву, що стала великим європейським центром талмудичної вченості. За свої кошти Едельс у 1611–1612 рр. відремонтував синагогу та прибудував до неї жіноче відділення, що перетворило синагогу на найбільшу на Волині. Над його могилою побудовано охель. Місце поховання

Магарші знову є місцем паломництва євреїв з усього світу.

Дослідником та хронікарем цікавої історії єврейських євреїв був Менахем Мендель Бібер (1848–1923) – історик, письменник, дослідник єврейської спадщини, який із ранніх років захопився історією свого міста та накопичував матеріали для створення літературного пам'ятника єврейській громаді Острога.

У книзі “Мазкерет лі-гедоле Острог” Менахем Мендель Бібер пише, що у найстарішій частині острозького єврейського цвинтаря рнаходиться багато старих надгробків, але лише на двох можна прочитати написи. Він описує їх та датує 1445 та 1449 роками. Збереглася фотографія однієї з цих мацев, проте детальний аналіз, проведений проф. Анджесом Тшцінським, показує, що настільки стара дата була встановлена внаслідок помилкового прочитання і насправді мацеву встановлено у 1520 р., що й так ставить її в один ряд із найстарішими відомими надгробками з єврейськими написами у Речі Посполитій.

Менахем Мендель Бібер знайшов свій вічний спокій на місцевому цвинтарі, вірогідно, настільки ж старому, як і місцевий кагал. На надгробку було висічено: “Уродженець Острога, наш учитель і наставник Менахем Мендель Бібер, син Ар'є Лейбуша Бібера. Світла йому пам'ять. Дослідник історії, уважний до людей. Вчитель і керівник школи. Він написав дві книги. Він наша гордість і слава!”

Збереглися синагога (XVI–XVII ст.), житлові будинки XIX ст., у т. ч. будинок лікаря Воблого; будинок Вайнтраубе; будинок Шейненберга; будинок Шейнфайна; єврейське кладовище XVI ст. Недалеко у м.Славута діє синагога та знаходиться цвинтар із могилою цадика Моше Шапіро та місце поховання жертв Голокосту.

Документальні підтвердження наявності євреїв у Корці датовані XVI ст., хоча місцеві перекази говорять про значно давнішу традицію їх проживання у цьому населеному пункті.

Наприкінці XVII ст. в місті збудовано синагогу. Найстаріша мацева на єврейському кладовищі датується XVII ст.

У 1776 р. в Корці була заснована єврейська друкарня, яка діяла до 1819 року. Відомо про 93 найменування книг, виданих у Корці.

Частина постійної експозиції Корецького районного музею присвячена історії єврейської громади міста.

Поруч у Великих Межирічах знаходиться єврейський цвинтар XVII ст.

Перші відомості про єврейську громаду Березного походять із 2-ї пол. XVII століття. У місті в 1764 р. було 48 єврейських будинків, у 1784 – 29, а в 1787 – 37. У XVIII столітті постав Кагал. Єврейська громада утримувала синагоги, навчальні заклади, цвинтар, притулки.

За даними 1927 р. в Березному проживало 2900 міщан (жителів, які не мали земельних наділів), із них євреї складали 93% (поляки – 4,3%, українці – 1,3, чехи – 0,6%). У 1928 р. з 21 лавника Березнівського магістрату 17 були євреями.

У Березному добре збереглась типова для штетла забудова – одноповерхові дерев'яні та цегляні будинки з дерев'яними ганками.

Велика синагога була збудована в 1910 р. та мала прямокутну форму 9x12 м. У ній були окремі маленькі кімнати, де по буднях молилися столяри, кравці й чоботарі. Велика зала головним чином слугувала для церемоній у шабат та свята.

У 1917 р. в Березному було засновано школу Тарбут, в якій дітей навчали на івриті. Найвідомішим її вчителем був Яків Айзман. Діяла і школа ім. Переца з їдишем як мовою викладання.

На вулиці Поштової розміщувалась бібліотека ім.Переца, а на вул.Комісарській – сіоністська бібліотека.

У Березному працювали два театральні гуртки: один при бібліотеці ім.Переца, другий – сіоністський. Обидва ставили п'єси на їдиш, окремо один від одного, а часом і разом.

Єврейські цвинтарі розташовувалися в північно-західній частині міста на берегах ріки. Старий цвинтар був з її східного боку, а новий, закладений у XIX ст., із західного, неподалік від католицького цвинтаря. За слогадами очевидців, усі мацеви на кладовищі були дерев'яними і лише центральний охель славетних рабинів був цегляним. Цвинтар також став місцем масового поховання березнівських євреїв, розстріляних у часі Другої світової війни. У 60-х рр. XX ст. на цій території споруджено парк зі ставом, внаслідок чого кладовища були залиті водою і знищені.

Поблизу в с.Губків знаходиться єврейське кладовище, місце розстрілу близько 3 тис. євреїв. Надлив поселенців єврейської національності до Ковеля розпочався після надання йому у 1518 р. магдебурзького права.

У 1660 р. в місті було зведено синагогу. Після того як у Ковелі поселився пабі Молдахай (1752–

Григорій Носовичів (середина ХІХ ст.), тут звернувся в єврейство.

Засадники приєддали до місцевих єврейських театральних гуртів єврейське театральне життя в Ковелі. Там виник драголюбний і аматорський єврейський театральний гурток мовою їдиш, який поставив собі за мету розвиток єврейського театру в цьому єврейському місті. У зв'язку з ініціативою довкола івритомовної школи (1904) в Ковелі постав і єврейський театральний гурток на івриті.

У Ковелі виходила щодня газета "Єврейський Штот" (на – "Голос Ковеля"), яку часто цитували націоналістичні єврейські газети.

У Ковелі на початку ХХ ст. почалися спільні під заголовком "Перший розсадник єврейського соціалізму в Ковелі". Там реанімілюється, як у 1903 р. агітатори Бунду поширювали соціалістичні ідеї аж до, як пишеться в оригіналі, вивірний розсадник, аби "висадити в Ковелі дерево соціалізму". Це зробив дуже невдало розвинутий страйковий єврейський та російських мулярів. Страйк був успішним – призвів до довготривалого розриву аби замість дванадцятигодинного. Ефекти від перемоги були настільки великі, що в місті почала професія з 400 слюсарів, столярів, мулярів та малярів. Тут варто ще додати, що в містечку мали ще з єврейських робітників читав всієї газети чи світські книги, аж поки туди не дійшли ідеологічні планівні вивірні.

У Ковелі пам'яті Ковеля написана про те, як у 1905 р. під загрозою погрому з боку солдатів російського війська до Ковеля приїздила велика група байовиків із Бреста, Бердичева, Рівного та Луцька, придбала зброю та приготувалася до виходу погрому.

У Ковелі в 2-й пол. ХХ ст. знаходилися два єврейські кладовища. Жодне з них не збереглося до наших часів.

Місце пам'яті розстріляних у 1943 р. євреїв знаходиться у лісі з правої сторони дороги "Ковель – Камінь Каміньський" за кілька кілометрів від межі міста, поблизу с. Бахів.

Крім синагоги в Ковелі та вихідців розташовані аптека Фрідріксона ХІХ ст., єврейський цвинтар ХVІІ ст. зі збереженим передісторичним дахом та кільканадцятьма мацевами у Турійську, будівля кагалу (поч. ХХ ст.) у м. Луцьк, яка сьогодні використовується місцевою єврейською громадою, колишня обідня синагога (1838–1839).

Найстаріша згадка про володимирських євреїв походить із Х століття.

Єврейське населення міста об'єднувалося в кагал, тобто автономну громаду, що мала своє самоврядування. Влада володимирського кагалу розповсюджувалася на менш чисельні сусідні прикатики: Ложачі, Ковель, Киселин та низку інших.

Єврейський квартал розташовувався в північно-східній частині міста. Поселення євреїв займали і значну частину середмістя.

На початку ХVІ ст. і після приєднання в 1569 р. Волині до Польщі громада продовжила швидко розвиватися. У цей час євреї організували збір податків у місті та окрузі, займалися ремеслами. У Володимирі функціонували численні шинки та заїзди, що виконували роль готелів і були характерною рисою забудови торгово-ремісничих осередків.

Найбільша з відомих синагог міста знаходилася на нинішній вул. Роксолани. Датою її будівництва вважається 1801 рік. Призначення цієї синагоги були переважно багаті люди. На початку 50-х років ХХ ст. вона була зруйнована. Стіни її були настільки міцними, що для їх повалення застосовували танкові тягачі, яким це вдалося з великими труднощами.

У Володимирі-Волинському народилася і жила одна із найкolorитніших фігур у хасидизмі, харизматичний лідер хасидської громади – цалекет (жінка-падик) Хана-Рахель Вербермахер (1806–1892). Вона прославилася своєю здатністю відновити хворих і була відома в народі як "Людмирська діва". Навколо неї збирались її послідовники, яких називали "хасидами Людмирської Диви". Слава Людмирської Диви розповсюдилася по навколишніх містечках, до неї приходили натовпи; приїздили навіть вчені мужі і рабини. Це обуривало частину чоловіків, її змусили вийти заміж, однак заміжжя довго не трималося. Згодом Хана-Рахель емігрувала в Палестину, де збрала навколо себе хасидську громаду. Померла в Єрусалимі 17 липня 1892 р. і похована на Оливній Горі – місці поховання найшанованіших євреїв світу.

17 вересня 1989 р. у с. П'ятигір'я біля дороги "Устилуг – Володимир" поблизу місць масових розстрілів євреїв встановлено обеліск у вигляді 12-метрової свічки. Братські могили знаходяться за 300 метрів на північ від обеліска.

У 2014 р. на місці, де пролягав кордон гетьманів по вул. Шевченка, встановлено пам'ятник жертвам Голодомору.

На вулиці Драгунської знаходиться єврейський цвинтар. Він був одним з найстаріших у Центрально-

Східній Європі. Серед похованих тут є багато видатних людей.

У місті ще збереглося декілька будинків, що мають безпосереднє відношення до історії його єврейської громади. Зокрема, колишній дім молитви, будинок єврейського клубу "Аківа", на стіні будинку по вул. Д.Галицького, 22 можна побачити символ "Ец хаїм" (івр. дерево життя). На вул. Зеленої, 2, до наших днів збереглося приміщення початкової релігійної школи для хлопчиків Талмуд-Тора, що діяла до початку Другої світової війни. Тут досі можна побачити зірку Давида у вигляді рельєфного зображення, викладеного з цегли. Збереглася також будівля школи Тарбут та жіночої школи "Бейс Яков".

З-поміж єврейських громад Волині важливе місце займав Любомль.

У Любомлі випущено першу в світі поштову марку з написами гебрейським алфавітом. У 1920-х рр. це було місто із найвищим відсотком євреїв серед міст усієї Польщі.

Невелика єврейська громада вже існувала в Любомлі в 1370–1382 роках. В епоху Речі Посполитої Любомль в єврейському адміністративному поділі був центром Бельзько-Холмського округу. Єврейська громада в Любомлі вважалася однією з найдавніших у Польщі.

Євреї з цього волинського поселення мали для своєї малої батьківщини назву мовою їдиш – Лібівне. У текстах на івриті також могла зустрічатися назва Лібавне чи Лібавна. А подібність звучання призводила до того, що євреї (навіть освічені рабини) часто плутали Любомль із Любліном.

У 1510 р. (за іншими джерелами – у 1521) єврейська громада побудувала в Любомлі синагогу, одну з найкращих іудейських мурованих святинь на території Речі Посполитої. Велика синагога височіла біля оборонного валу в межах міста, в південно-західному куті ринку. Такі синагоги були частиною оборонної системи містечка, в якій євреї також відігравали важливу роль. Зведення синагог-фортець коштувало набагато більше, ніж будівництво звичайних.

У 1921 р. тут проживали 3328 осіб, із них 3141 – євреї. У 1931 р. євреї становили 91,3% жителів міста. У міжвоєнний період настав єврейський культурний і соціальний ренесанс. Виникло багато культурних організацій, молодіжних і спортивних клубів, розвивався сіоністський рух.

Будівля синагоги перестояла німецьку окупацію і була розібрана лише після приходу радянської влади у 1947 році.

До 600-річчя Любомльської єврейської громади 1973 р. в Ізраїлі побачила світ видана євреями з Любомля, які тепер мешкають в Ізраїлі, США і Канаді, об'ємна книга спогадів про це місто і його єврейську громаду. Стараннями уродженця Любомля, а нині жителя Нью-Йорка Арона Зігельмана зібрано велику кількість матеріалів та документів про його любомльських земляків. Виставка під назвою "Згадуючи Любомль" експонувалася в усіх штатах США, Єрусалимі, Лондоні і Варшаві. У 2003 р. знято документальний фільм про історію любомльської єврейської громади "Luboml. My Heart Remembers".

Приведені вище атракції туристської дестинації єврейської культурної спадщини Волині зібрані в путівнику по штетлах Польщі, України та Білорусі, виданого польською, українською, англійською, російською мовами та на івриті, що надає можливість презентувати нову туристичну дестинацію Волині, так як вона поки не заявила про себе як потужна туристична дестинація, хоча у 2013 році зросла кількість туристів, що відвідали наш край, як із інших регіонів, так і з-за кордону. За підсумками роботи турфірм у 2013 р іноземних мандрівників було на 15% більше ніж у 2012-у.

Успішний розвиток туризму і, відповідно, збільшення кількості туристів вимагає на сьогодні зваженої роботи і зусиль багатьох організацій. При цьому створення туристичних центрів – дестинацій та їх просування на ринку туристичних послуг – основа успіху в туризмі, для чого створений інтернет-сайт www.shtetlroutes.eu, приготовлені карти об'єктів єврейської культурної спадщини прикордонних містечок Польщі, Білорусі та України, розроблені тематичні екскурсії "Слідами І.Б.Зінгера", "Слідами С.Ан-ського", "Шляхом художників та фотографів", "Слідами славетних рабинів", "Шляхом єврейського опору", підготовлені інтерактивні мандрівки в часі, що містять 15 цифрових 3D-моделей міст маршрутів "Shtetle Routes" у різних історичних періодах.

1. Візюв О. У 2013 році Україну відвідали понад 26 млн. туристів, що на 1,5 млн. більше, ніж у 2012 році [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.kmi.gov.ua/control/publish/article?art_id=246992112.

2. Герасимчук З.В., Микитин Т.М., Якимчук А.Ю. Маркетинг природно-заповідних територій. Монографія. Луцьк: ЛНТУ, 2012. – 245 с.

3. Кирьянова Л.Г. Маркетинг дестинацій как современный подход к управлению туристским регионом // Известия Томского политехнического университета. Экономика. – 2010. – Т. 316. – №6. – С. 35–40.

4. *Економіка туризму: теорія і практика: учеб. посіб.* / К. Кулер [и др.]. - СПб.: Омега, 1998. - 200 с.
5. Kotler P. *Marketing places.* - New York: Free press, 1993. - 367 p.
6. Leiper N. *The framework for tourism: Towards definitions of tourism, tourists and the tourism Industry / Annals of Tourism Research.* - 1979. - №6. - P. 390-407.
7. Pike S. *Destination branding. An integrated marketing communication approach.* - Oxford: Elsevier, 2008. - 406 p.

Маріанна МОВНА (Львів)

ЛЮБОМЛЬ У ТУРИСТИЧНИХ ПУТІВНИКАХ МІЖВОЄННОГО ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ

Незважаючи на те, що Любомль фігурував і в путівниках ранішого історичного періоду [4], все ж більш систематично (хоча й доволі фрагментарно, оскільки місто мало лише статус повітового) туристичні видання почали згадувати його лише у період міжвоєнного двадцятиріччя, коли у Луцьку 1927 р. було засноване Волинське краєзнавче товариство та охорони історичних пам'яток з метою поширення і сприяння туризму в регіоні. Головою товариства було обрано інженера, директора Волинського відділення Міністерства громадських робіт Польщі Францішека Ксенжопольського. Неабиякою подією, тісно пов'язаною з діяльністю товариства, був вихід у Луцьку 1929 р. його накладом першого "Ілюстрованого путівника по Волині" [5]. Видання підготував до друку автор уже численних на той час путівників Польщею та Європою, співробітник столичного Міністерства громадських робіт Мечислав Орлович. Книга складалася із двох розділів. Інформація, що стосується Любомля, містилася у другому розділі путівника під назвою "Детальна частина"; вона подана в контексті опису залізничного маршруту "Ковель - Любомль - Опалін - Світязь". Путівник інформує потенційного туриста про повітове місто, чисельністю 3500 жителів (перед Першою світовою війною налічувало 7 тис. мешканців). Подано коротку історичну довідку про заснування Любомльського повіту після здобуття Польщею незалежності. Згідно із нею, історично місто належало до Холмської землі, разом з якою у 1356 р. його було прилучено до польської корони і передано у володіння белзькому князю Яремі Наримунтовичу. Згодом тут було утворене міське староство, яке за короля Сигізмунда III приєднано до королівських столових маєтків. 1659 р. польський сейм надав місто та староство у довічну власність гетьману війська Запорозького Івану Виговському. Наприкінці XVIII ст. містечко перейшло у власність графської родини Браніцьких. У путівнику виокремлено найцінніші місцеві історичні пам'ятки - колишня оборонна синагога в Ринку, декілька будівель, костел фундації короля Ягайла 1412 р., барокову церкву, спалену 1921 р., старий жидівський цвинтар.

Цінність путівника як історичного джерела підсилює фотографія любомльської ренесансної синагоги, знищеної під час Другої світової війни. Більшість світлин цього видання були виконані фотографом Генріком Поддєбським з Варшави, який у травні 1925 р. завдяки фінансовій підтримці Міністерства громадських робіт Польщі відбув експедицію Волиню для фіксації найважливіших місцевих пам'яток та краєвидів.

Оскільки путівник став першим виданням у своєму жанрі, то не забарилися й прихильні рецензії на нього. Їх опублікувала львівська газета "Słowo Polskie" [8] та луцька "Ziemia Wołyńska" [9].

У 1937 р. накладом львівського відділення польського бюро подорожей "Орбіс" вийшов інформаційно-туристичний путівник "Східна Малопольща і Волинь запрошує туристів" [3]. Його текст підготував туристичний референт Ернест Гура. Структурно ця книга поділена на 21 маршрут. Любомль коротко згадано у маршруті № 18 "Могиляни - Рівне - Ковель - Брест над Бугом". У путівнику згадано, що Любомль - повітове місто, яке володіє низкою цінних історичних пам'яток, до яких належить римо-католицький костел XV ст. та одна з найгарніших синагог у Польщі XVI ст. Туристичний шлях пролягає з Любомля до озера Світязь, що є ідеальним місцем для літнього кемпінгового відпочинку та сплаву.

У 1937 р. з'явився академічний "Путівник по Польщі" [2] під редакцією Станіслава Ленартовича, другий том якого "Південно-Східна Польща" вміщав розділ "Волинь". Його автором був відомий польський краєзнавець та культурно-освітній діяч, дослідник Волині Якуб Гоффман. Книга побудована у вигляді опису населених пунктів, що лежать на шляху понад двохсот залізничних маршрутів. Лапідарний матеріал, присвячений Любомлю, знаходимо у маршруті № 84 "Варшава - Дорогуськ - Ковель - Могиляни". Тут подано коротку історичну довідку, яка засвідчує, що Любомль вже існував у княжі часи, а згодом кілька разів змінював своїх господарів - польських та литовських королів. У 1438 р. місто перейшло під владу

Список работ, выполненных в 1980 году
в соответствии с программой, утвержденной в 1979 году

Итого работ, выполненных в 1980 году

Раздел 1. Работы по выполнению плана
на 1980 год

Выполнение работ, связанных с выполнением плана в 1980
году в соответствии с программой на 1980 г.

Выполнение работ, связанных с выполнением плана в 1980
году в соответствии с программой на 1980 г. в области
исследования и разработки новых материалов

Итого работ, в 1980 году
в соответствии с программой на 1980 г.

Итого работ, в 1980 году
в соответствии с программой на 1980 г.

Итого работ, в 1980 году
в соответствии с программой на 1980 г.

Итого работ, в 1980 году
в соответствии с программой на 1980 г.

Итого работ, в 1980 году
в соответствии с программой на 1980 г.

Итого работ, в 1980 году
в соответствии с программой на 1980 г.

Итого работ, в 1980 году
в соответствии с программой на 1980 г.

Итого работ, в 1980 году
в соответствии с программой на 1980 г.

Итого работ, в 1980 году
в соответствии с программой на 1980 г.

Итого работ, в 1980 году
в соответствии с программой на 1980 г.

Итого работ, в 1980 году
в соответствии с программой на 1980 г.

Итого работ, в 1980 году
в соответствии с программой на 1980 г.

М 62 **Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії**. Науковий збірник. Випуск 63. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24 - 25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силко. - Луцьк, 2017. - 680 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників Міжнародної історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії», присвяченої 730-ій річниці з часу першої відомої писемної згадки про м. Любомль та 810-ій річниці з часу писемної згадки про літописне м. Угровськ, яка відбулася 24 - 25 жовтня 2017 року в м. Любомль.

Розраховане на науковців, краєзнавців, освітніх і музейних працівників, студентську та учнівську молодь.

УДК [93 + 02] (477.82) 08

ББК 63.3(4 УКР - 4 ВОЛ) я 43+78.33